

Archeologiniai paminklai tradiciniame liaudies pasaulėvaizdyje (Baltarusijos–Rusijos paribys)

Uladzimeras LOBAČIUS

Apie legendinę, pusiau mitinę „lietuvių“, žinomą šiaurės Rusijos tautosakoje, „Liaudies kultūroje“ jau rašyta (Vladimiras Toporovas. Šiaurės Rusijos lietuva: mitas ir realybė. Iš: Liaudies kultūra, 2004, Nr. 5, p. 57–67). Dabar – apie ją, pasislėpusią šiaurės ir rytų Baltarusijos pilkapiuose, vadinamuose „lietuvių kapais“. Ir dar apie tai, kaip ir kodėl ji iš savo pilkapių tolydžio traukiasi, užleisdama vietą švedams ir prancūzams. Ir apskritai – apie archeologijos paminklų vaizdinį tautosakoje.¹

Straipsnio autorius Uladzimeras LOBAČIUS (Уладзімер Лобач) – Polocko valstybinio universiteto darbuotojas, žinomas Baltarusijoje etnologas – mūsų skaitytojams jau pažįstamas iš straipsnio „Miškas baltarusių mitopoetiniame pasaulėvaizdyje“ (Liaudies kultūra, 2011, Nr. 1, p. 9–15).

Liaudiškoje erdvės mitologijoje, kur kiekvienas išorinio pasaulio elementas, be tiesioginės savo reikšmės, turi ir papildomą simbolinį statusą, pilkapiai ir piliakalniai užima ypatingą vietą. Tai lemia jų pabrėžtinis atitrūkimas tiek nuo gamtos (lygi piliakalnio aikštelė su pylimais, kupolo pavidalo pilkapis neturi gamtoje tiesioginių atitikmenų), tiek nuo kultūros (nuo to, kas sukurta ir naudojama žmogaus). Pastaruju atveju ribą tarp archeologinio paminklo ir „savojo“ pasaulio kaimo žmogui nubrėžia laikas (žinoma, atsižvelgtina ir erdvinė riba, nes labai dažnai pilkapiai ir piliakalniai yra atsidūrę žmogaus nenaudojamoje, gamtos zonoje). Tai reiškia, kad ir pilkapiai, ir piliakalniai, nepaisant jų antropogeninės kilmės, neįsitenka į aktualią kaimo bendruomenės kolektyvinę istoriją. Archeologiniai paminklai suvokiami tik „senosios“ (mitinės, epinės) istorijos kontekste, kai gyveno ir veikė „kiti“ žmonės, kurių atminimas išliko mitinių archetipų, o ne konkrečių asmenų lygmeniu.

Iki nesenų laikų archeologinių paminklų simboliinio statuso tradiciniame pasaulėvaizdyje tyrimai rytų slavų etnografijoje, folkloristikoje, etnolingvistikoje iš

esmės buvo ignoruojami. Tik 1990–2000 m. pasirodė darbai šiuo klausimu. L. Dučic ėmėsi (1993 m.) Baltarusijos archeologinių paminklų liaudiškų pavadinimų analizės mitinių vaizdinių kontekste, tačiau pilkapių ir piliakalnių semantinis krūvis lokalinės tradicinės bendruomenės pasaulėvaizdyje liko nenagrinėtas (Дучыц 1993). Padavimų apie Smolensko krašto archeologinius paminklus istoriniu įprasminimu pasižymi J. Košelevo darbai, kuriuose ne tik nagrinėjami tokio pobūdžio naratyvai kaip „puikus šaltinis atkuriant krašto istoriją“ (Кошелев 1997: 4), bet ir laikomasi būtent folklorinės pilkapių bei piliakalnių kilmės versijos: „Kurai paliko ligi šiol regimas žymes pilkapių ir piliakalnių pavidalu“ (Кошелев 2007: 101). Padavimų apie sampilus (сонку) ir kapelius (жальники) iš šiaurės vakarų Naugardo krašto kompleksinę analizę, atsižvelgdamas į hagiografinės tradicijos įtaką, atliko S. Štyrkovas. Tačiau šiuo atveju turime reikalą su kitu metodologiniu kraštutiniu, kai toponiminių padavimų istorizmas išvis neigiamas, o kolektyvo istorinė atmintis apibrėžiama „ne kaip istorinių faktų atspindys kultūros nešėjų sąmonėje, o kaip dinaminis prasmų konstravimo procesas, priskiriant jas šiuolaikinėms realijoms“ (Штырков 2012: 52), taigi suvedama vien į etiologinę funkciją. Dėl to norėtusi pažymėti, kad liaudiški pilkapių pavadinimai anaipol nėra atsitiktiniai ir negali būti interpretuojami kaip folklorinė užgaida. Kad ir be tikslios chronologijos, būdingos rašytinei istorijai, etniškai nuspaldinti folkloro naraty-

1. Straipsnis parašytas pagal projektą „Rusijos–Baltarusijos paribio adaptacijos mechanizmai: liaudies kultūros likimas kintančiame pasaulyje“ (Адаптивные механизмы культуры русско-белорусского пограничья: судьба народной традиции в меняющемся мире), sutartis su Baltarusijos fundamentaliųjų tyrimų fondu (Белорусский фонд фундаментальных исследований) Nr. Г15Р-017.

vai apie „praetį“, susiję su pilkapiais, vis dėlto atitinka istorines realijas. Nepaisant to, kad patys pilkapiai yra ankstyvųjų viduramžių paminklai, jų „folklorinis pasas“ fiksuoja ir atvaizduoja epochinius (ženklus) konkreto regiono istorinius įvykius. Kadangi šiaurės vakarų Naugardo kraštas XIII–XIV a. patyrė nuolatinis lietuvių kariaunų puolimus, tai sampilų pavadinimas *литовские могилы* „lietuvių kapai“ atrodo visai pagrįstas. Tą patį galima pasakyti apie Vitebsko ir Smolensko kraštų prancūzkapius (*французские могилы*), nes čia vyko aktyvūs 1812 m. karo veiksmai, taip pat apie švedkapius (*шведские могилы*) Gardino, Mogiliovo apylinkėse ir Ingermanlandijoje (Peterburgo srities vakarinėje dalyje) – gausių mūšių su švedų armija vietoje.

Žinoma, toponiminių vaizdinių etiologinė funkcija neabejotina, kaip ir istorinė (taip pat orientacinė, mediacinė, identifikacinė). Pilkapiai vietos kultūriname kraštovaizdyje išskyla kaip vietinės istorijos, ribos tarp „šio“ ir „ano“ pasaulių, erdvių orientyrų dabartiniame bendruomenės gyvenime „regimoji iliustracija“ ir įgalina esamuojų laiku lengvai atskirti „saviškį“ nuo „svetimo“, nes pastarasis apie pilkapius klausinėja, o pirmasis – žino.

Labiausiai pamatuoto požiūrio į archeologinių paminklų vaidmenį ir vietą kaimo žmonių tradiciniame pasaulėvaizdyje laikosi A. Pančenko, pažymėdamas, kad padavimai apie pilkapius (piliakalnius) „yra gana sudėtingas ir dinamiškas istorinių ir mitologinių kultūros kategorijų derinys“ (Pančenko 1998: 223).

Kalbant apie Vitebsko, Pskovo ir Smolensko kraštų paribio archeologinių paminklų simboliką liaudies kultūroje, šioje srityje kompleksinių tyrimų nesama ligi šiol. O juk „paribys“ (kalbinis, etnokultūrinis, valstybinis-politinis) – tai aktyvaus tarpkultūrinio dialogo zona, naujų tekstų ir prasmų generavimo erdvė. Jurijaus Lotmano žodžiais, „kuo įvairiausios ribos, kertančios semiotinę erdvę, sudaro kiekvienam ja keliaujančiam pranešimui nuolatinio vertimo bei transformacijos situaciją, kurią lydi naujos informacijos generavimas, įgaunantis griūtis mastą“ (Lotman 2001: 265). Antraštinėje užsibrėžtos temos požiūriu, kaip tik paribio situacija įgalina nustatyti istorinių įvykių folklorizavimosi ir archeologinių paminklų mitologizavimosi tradiciniame pasaulėvaizdyje „bendrą vardiklį“, o kartu ir išaiškinti nurodytų vyksmų specifines charakteristikas, kurios, drauge su kitais veiksniais, tiesą sakant, ir nubrėžia ribą tarp skirtingų etnokultūrinių bei istorinių tradicijų.

Pilkapių mitologizavimo mechanizmas yra gana skaidrus ir panašus esmiškai visose teritorijose, kur tik esama tokio tipo palaidojimų. Mitiniame-poe-tiniame pasaulėvaizdyje „normalūs“, „savi“ kapai

(šiuolaikiniai gruntiniai palaidojimai), palyginti su milžiniškais sampilais, savaime vertė lyginti ir palaidotuosius juose. Milžiniškas kapas, suprantama, turėjo būti supiltas virš milžiniško žmogaus – milžino (didvyrio). Kaip pažymi Olga Belova, rytų slavų tradicijoje padavimai apie pilkapiuose palaidotus milžinus gana paplitę (Belova 2008: 97–100). Be to, erdvinės kategorijos (didelis–mažas) mitologiškai įprasminamos ne tik folklorinės antropologijos, bet ir folklorinės sociologijos priemonėmis: *А вот у нас тут кар’ер ёсьць і кладбішча даўнее-прыдаўнее. І дзе яны, не знаю, пры Польшчы адкавалі. Дзе бальшая гара, мой тата адкаваў і казаў: „Там бальшыя людзі – па два метры, і чарапы і зубы – усе большае за нашае. <...>Дзе бальшая гара – там багатая, а дзе маленькая – бедная“.* Валатоўкі гэтыя проста так празваліся „О va pas mus čia yra karjeras ir kapinės senut senutėlės. O kur jos, – nežinau, prie lenkų buvo atkasę. Kur didysis kalnas, mano tėtis kasinėjo ir sakė: Ten didžiuliai žmonės – po du metrus, ir kaukolės, ir dantys – viskas didesni nei mūsų. [...] Kur didysis kalnas – ten turtingieji, o kur mažasis – vargšai. Milžinkapiai tie, tiesiog taip juos vadino“².

Tokio pobūdžio vaizdiniai apie pilkapius (kapelius) aptinkami ir šiaurės vakarų Rusijoje. *Вот когда пахали... вот у нас жалныки-то пашут, дак много кося челоувечьего! Мужики-то ранние, знаешь! Теперь таких нет! Косье-то вот тако! [показывает руками величину костей]. Челоувечь! Крупное все! „Va kai arė... va pas mus tai kapelius aria, tai daug žmonių kaulų! Anksčiau vyrai, žinai! Dabar tokių nėra! Kaulai tai va kokie! [rodo rankomis kaulų didumą]. Žmonių! Viskas tokio dydžio!“* (Штырков 2012: 71). Padavimai apie anksčiau gyvenusius milžinus, kurie ir supylę pilkapius bei piliakalnius arba gyvenę (ir palaidoti) juose, žinomi ir Smolensko krašte. *В Дмитриевском городке, на правом берегу Угры жил один сильный могучий богатырь. А напротив, за рекою, жили 12 братьев его, тоже богатыри. Жили они в земли, насыпали над своими землянками целые курганы. И чем сильнее был богатырь, тем больше был и его курган* „Dmitrijevo piliakalnyje, dešiniajame Ugros krante, gyveno vienas nepaprastai galingas karžygys. O priešingame krante – 12 jo brolių, irgi galiūnai. Jie gyveno žemėje, virš savo žeminių buvo supylę ištisus kauburius. Ir kuo stipresnis buvo karžygys, tuo didesnis buvo jo kaubury“ (Кошелев 2007: 106).

Tokia pat universali ir plačiai paplitusi yra pilkapių sąsaja su kažkokiam kare senovėje žuvusiais ir palai-

2. Pateikėja Antonina Juškevič (Антонина Иосифовна Юшкевич), g. 1929 m. Šo (Шо) k. Gluboko r., Vitebsko aps., užr. V. Lobač ir T. Valodzina 2007 m.

dotais kariais. Visų pirma tai liečia pilkapių grupes, kurios tradiciniame pasaulėvaizdyje buvo suvokiamos kaip kolektyviniai (masiniai) palaidojimai, ir ne skirtingų laikotarpių, o sinchroniškai, atsiradę dėl vienalaikio tragiško įvykio (karas, mūšis). Visų grupės pilkapių tipologinis tapatumas (jokiose kaimo kapinėse antkapiai, identifikuojantys mirusiuosius, nėra tarpusavyje tokie panašūs) grindžia liaudies vaizdinius apie socio-kultūrinį ir etninį palaidotų juose žmonių tapatumą. Tradiciniame pasaulėvaizdyje tokiai vienalytei socialinei grupei, galėjusiai vienu metu žūti per kažkokius dramatiškus įvykius, bene ryškiausiai atstovauja būtent kareiviai (kariai). Pirminė pilkapių „karinės identifikacijos“ formulė gali būti itin neapibrėžta („kažkokie kariai, kažkada žuvę kažkokiame kare ir palaidoti supiltuose kapuose“), bet esmiškai svarbus yra karo objektyvavimas vietos kultūriniame kraštovaizdyje, koncentruotai įvedantis „svetimo“ ir apskritai anapsio idėją. Vitebsko gubernijos teritorijoje tokia formulė tyrinėtojų paliudyta dar XIX a. Antai apie pilkapius ties Gorų, Zabegovo ir Zakrų kaimais Sebežo apskrityje „liaudis išvien pasakoja, esą jie buvo supilti virš senovėje žuvusių karių palaikų“ (Сементовский 1890: 11). Tas pats sakoma ir apie pilkapius ties Boldyšų kaimu Drysos apskrityje: „Liaudis teigia, kad neatmenamais laikais jie buvo supilti virš žuvusių karių kūnų, tačiau kas buvo tie kariai ir su kuo jie kariavo, padavimų neišliko“ (Сементовский 1890: 34).

S. Štyrkovas, išanalizavęs Naugardo krašto padavimus apie pilkapius, pažymi, jog „daugeliui pasakotojų tasai karas lieka bevardis, ir pirmiausia dėl to, kad ‘ankstyvas karas’, praėjęs per šias vietas, nėra reikalingas tikrinio vardo. Apibūdinimas ‘ankstyvas’ tiesiog mena senkapių atsiradimo laikus: *Кака была война, вот, не знаю. Она ранняя была война, ранняя война, говорят, была ‘Кокс buvo karas, na, nežinau. Anksstyvas buvo tas karas, sako, ankstyvas karas buvo’*“ (Штырков 2012: 147). Analogiški folkloriniai pilkapių apibūdinimai šiais laikais aptinkami ir Baltarusijos Podauguvyje (Polocko r.): *Там калісьці была вайна, бальшая вайна. І людзей у гэта скідвалі і закапвалі. Там пааставаліся толькі кочкі. А ты думаеш я знаю, якая вайна. Даўно. Гэта не пры мне, не пры мне* „Ten kažkada buvo karas, didelis karas. Ir žmonės į tuos sumetė ir užkasė. Ten liko tik kupstai. O tu manai, aš žinau, koks karas. Seniai. Tai ne prie manęs, ne prie manęs“ (НПБП I : 274).

Vis dėlto, kaip rodo šiuolaikiniai tyrimai, daugeliu atvejų padavimai apie pilkapius, kaip kare žuvusių žmonių kapus, turi ryškų etninį atspalvį. Rytinėse Naugardo ir Pskovo žemėse prioritetas yra karas su „lietuva“: „Daugelyje užrašymų šis karas siejamas

su terminu *литва* ‘lietuva, lietuviai’ (*литовское разорение* ‘lietuviškas, lietuvių padarytas nusiaubimas’, *литовская война* ‘lietuvių karas’, *литовская битва* ‘lietuvių mūšis’)“ (Штырков 2012: 147). Smolensko krašto vakaruose ir ypač Baltarusijos Podauguvyje būdingi toponiminiai padavimai apie karą su prancūzais. XIX–XXI a. pradžios istorinių, archeologinių ir folklorinių-etnografinių šaltinių sugretinimas leidžia patikslinti istorijos Baltarusijos–Rusijos paribio zonoje objektyvavimo mechanizmą bei principus.

1873 m. Vitebsko gubernijos Statistikos komiteto atlikta apklausa, siekiant išaiškinti archeologinius paminklus, paliudijo dvi pagrindines pilkapių nominacijas: „volotovkos“ (*волотовку*, dabartinės Vitebsko apskrities teritorija) ir „sopkos“ (*сонку*, dabartiniai Pskovo apskrities Nevelio, Sebežo r. ir Smolensko apskrities Veližo r.). Padavimai apie „lietuvių kapus“ ar „lietuvių karą“ paplitę šiaurinėje gubernijos dalyje (ypač Nevelio krašte) ir atitinka „sopkų“ termino paplitimą. Antai pilkapių kompleksus ties Avdejevo, Dalysų, Žuravų, Fenevo kaimais (taip pat ir piliakalnius ties Verchovjų ir Počinkų k. Nevelio apskrityje) folklorinė tradicija identifikuoja taip: „Pagal padavimą, visi šie pilkapiai – karių, žuvusių kare su lietuviais, kapai“ (ИАК V: 20–22).

O „prancūzkapiai“ tepaliudyti dusyk – ties Sergejevo ir Jakubovo (Kliasticų apylinkėje) kaimais Drysos apskrityje (ИАК V: 14). „Prancūzkapių“ pirmųjų paminėjimų geografija neatsitiktinė. Kaip tik Kliasticų apylinkėse 1812 m. birželį įvyko nuožmūs susirėmimai tarp P. Vitgenšteino korpuso ir prancūzų, vadovaujamų N. Š. Udino (Nicolas Charles Oudinot). Kautynėse iš abiejų pusių dalyvavo ne mažiau kaip 50 tūkstančių žmonių, o bendras kritusiųjų skaičius sudarė apie 8–10 tūkstančių (Антоняў 1997: 205–206). Tradiciniam pasaulėvaizdžiui tai – milžiniškas skaičius, kuris ir lėmė ypatingą „prancūzų temos“ aktualumą vietos tautosakoje.

Pavienius „prancūzkapių“ paminėjimus galima būtų aiškinti netobulais tyrimo metodais, Vitebsko krašto pristatymo fragmentiškumu. Bet analogiška apklausa, sinchroniškai atlikta Mogiliovo gubernijoje, atskleidė apie 30 archeologinių kompleksų, vietos padavimuose siejamų su „švedų kapais“ arba „švedų karu“ (ИАК V: 29–64). Pastebėkime, kad laiko tarpas tarp 1812 m. karo ir pirmųjų „prancūzkapių“ Vitebsko gubernijoje atsiradimo sudaro apie 60 metų, o tarp Šiaurės karo ir „švedkapių“ Mogiliovo krašte – apie 160 metų.

Tokį skirtumą galima paaiškinti tik suvokiant istorijos folklorizavimo tradicinėse bendruomenėse mechanizmo ypatumus. Kaimo bendruomenei istori-

nių įvykių memorizavimo mechanizmas yra tradicinis pasaulėvaizdis, kuriam esmingi ir reikšmingi tėra precedentai, lūžiniai, kritiniai, ekstrordinarūs įvykiai, prie kurių, be abejo, priskiriamas ir karas. Savo ruožtu per 2–3 kartas toks reikšmingas įvykis „persikelia“ iš „operatyviosios (aktualiosios) istorijos“, kurią sudaro asmeniniai prisiminimai su gausiomis smulkmenomis, patikimomis detalėmis, į „folklorinę (epinę) istoriją“. O pastarajai svarbu ne tik, kad istorija būtų patikima klasikine prasme (datos, faktai, asmenys), bet ir kad kolektyvinėje atmintyje atsispaudę įvykiai atitiktų mitinio-poetinio pasaulėvaizdžio struktūrą bei logiką tiek laiko, tiek erdvės atžvilgiu. Trečias memorizavimo veiksnys – tradicinio kultūrinio kraštovaizdžio elementų informacinės savybės, sąlygojančios vietos istorijos fiksavimą ir objektyvumą (Лобач 2012: 12–13; smulkiau apie istorijos objektyvumo mechanizmą tradicinėje kultūroje žr. Лобач 2013). Optimalus atminties apie realų svetimšalių antplūdį fiksavimo variantas yra patys pilkapiai, mitiniame-poetiniame pasaulėvaizdyje susieti su „karo“, „mirties“, „ano pasaulio“ vaizdiniais. Pasimirus paskutiniam reikšmingų istorinių įvykių liudininkui, kolektyvinė karo atmintis fiksuojama padavimuose apie pilkapius: neapibrėžta folklorinė formulė („senovės karas“) užpildoma konkrečiu turiniu („karas su lietuviais“, „švedais“, „prancūzais“).

Iškalbinga tai, kad jau XIX a. pabaigoje pasakojimai apie „prancūzkapius“ Vitebsko gubernijoje imami užrašyti masiškai. Nėgana to, anuometiniai archeologai patys skatindavo ar bent jau savo darbais palaikydavo naujo folklorinio motyvo atsiradimą. Antai archeologas A. Sementovskis apie Polocko apskrities archeologinius paminklus sako, kad „mūsų žinios apie šias praėjusių amžių liekanas šiuo metu apima 250 pilkapių, arba kapų, ir vieną piliakalnį, neskaitant tų žemės sampilų, kurie neabejotinai priklauso šio amžiaus pradžiai, būtent 1812 metams, ir liaudyje vadinami prancūzkapiais“ (Семетовский 1890: 12).

Pastaruoju metu „prancūzkapių“, arba „volotovkų“, kuriose esą palaidoti prancūzai, Vitebsko krašte priskaičiuojama dešimtys, o jų paplitimo area las apima esmiškai visus apskrities rajonus. Pažymėtina, kad srityse, kuriose buvo aktualūs ir Šiaurės karo, ir 1812 m. karo įvykiai, vėliausias svetimšalių antplūdis kolektyvinėje atmintyje pakeičia ankstesnį. K. Anikjevičius, 1907 m. aprašydamas Seno apskrities istorinį kraštovaizdį, pažymėjo, kad liaudies vaizdiniuose pilkapiai dažniausiai figūruoja kaip „švedkapiai“ ir tik retsykais kaip „prancūzkapiai“. „Visuotiniu liaudies įsitikinimu, pilkapiai – tai 1708 m. švedų karo ir net 1812 m. prancūzų karo laikų karių karai“ (Аникиевич 1907: 61). Bet jau 1970–1980 m. archeologiniai tyrimai Seno

rajone parodė, kad tarp pilkapių liaudiškų pavadinimų aiškiai vyrauja „prancūzkapiai“, o „švedkapių“ nepaliudyta visai (ЗПВ: 398–408).

Ypač įdomu tai, kad „prancūziška tema“ toponimikoje (archeologinių paminklų, šventviečių pavadinimai, vietovardžiai) pastebima ir paribio teritorijose (Nevelio ir Sebežo rajonų pietinės dalys), kurios išvis nebuvo paliestos 1812 m. karo. Antai „prancūzkapiai“ žinomi ties Kickovo k.³, o ir Galvų (Головы) šventvietėje tarp Ašnarovo ir Niščos kaimų, Sebežo r., pasak padavimo, palaidoti prancūzai⁴. Pateikęs Žanvilio kaimo pavadinimo kilmės folklorinę versiją (esą nuo žuvusio čia prancūzų generolo Žano Vilio), Sebežo kraštotyrininkas V. Vasiljevas stebisi: „Iš tikrųjų ši versija labai abejotina. Iki Sebežo rajono teritorijos prancūzų kariuomenė nebuvo priėjusi...“ (ten pat). „Kareivių kalnas“ bei „prancūzkapiai“ žinomi ir ties Zujų k., Nevelio r. (Платонов 2004: 253). Šiuo atveju reikia kalbėti ne tiek apie knyginės tradicijos poveikį, kiek apie folklorinių motyvų migravimą vientisos etnokultūrinės bei administracinės-teritorinės ir, vadinasi, informacinės erdvės ribose. Svarbi aplinkybė, regis, yra ta, kad Nevelio ir Sebežo apskritys ne tik priklausė Vitebsko gubernijai (o anksčiau – Lietuvos Didžiąjai Kunigaikštystei ir Abiejų Tautų Respublikai), bet žymiu laipsniu – ir baltarusių etninei teritorijai. Pirmojo visuotinio Rusijos imperijos gyventojų surašymo (1897 m.) duomenimis, Veližo, Nevelio, Sebežo apskrityse baltarusiai sudarė atitinkamai apie 86 %, 84 % ir apie 40 % gyventojų (ВПНР: 64–66).

Vitebsko–Pskovo–Smolensko kraštų paribio istorinė ir etnokultūrinė specifika, žinoma, uždėjo atspaudą pilkapių folklorinei interpretacijai atskirose vietos tradicijose. Antai pasakojimų apie „lietuvių kapais“ vadinamus pilkapius šiuolaikinio Vitebsko krašto teritorijoje išvis nepaliudyta, nes jau XIV a. pirmąjį ketvirtį Vitebsko ir Polocko kunigaikštystės savanoriškai įėjo į Lietuvos, t. y. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, sudėtį. Tačiau ir šiaurės vakarų Rusijos, ir Smolensko krašto folklorinėje tradicijoje padavimų apie karingąją „lietuvių“ turinys gali iš esmės skirtis. Istorinio pasienio zonoje, paženklintoje nuolatinių karinių susirėmimų (Veleno, Nevelio, Sebežo kraštai ir vakarinė Smolensko krašto dalis), padavimai apie „lietuvių“ turi lakoniško konstatavimo pavidalą („senovės karas – kariavo – buvo palaidoti“) be vertybinių charakteristikų. Antai pilkapiai ties Avdejevo k., Neve-

3. Себежский район Псковской области: Достопримечательности. Prieiga per internetą: <<http://sebesz.narod.ru/rajovo.html>>.

4. Васильев В. Ф. Легенды и предания Себежского края. Prieiga per internetą: <<http://www.libros.am/book/read/id/58536/slug/legendy-i-predaniya-sebezhsogo-kraja>>.

Haradziščo kaimo piliakalnis – pirmasis Neries krante, Baltarusijoje. Pasakojama, kad piliakalnį-kapą kepurėmis supylė kareiviai, pagerbdami upėje nuskendusį vadą. 2007 m. *Linos Leparskienės nuotrauka.*

lio aps., – tai, „pasak liaudies padavimo, lietuvis laikais žuvusių karių kapai“, o Pilkojo kalno (Серая гора) piliakalnį esą supylė lietuviai ir paslėpę ten ginklus bei pinigus (IAK V: 20–21).

Platonovo nuomone, „legendos gana aiškiai pasidalija į du lygmenis. Pirmasis apima vietinę istoriją, joje ‘lietuvis’ vaizdas amorfiškas, nėra griežtai neigiamo jos stereotipo. Antrajame, regioniniame, lygmenyje ‘lietuvis’ už išniekintas stambias šventoves susilaukia ryškiai neigiamos pasakotojų reakcijos. Antrojo lygmens legendų šaltinis, matyt, remiasi istorijomis apie niokotojus, kažkada perimtomis iš bažnytinės ar aplinkbažnytinės knyginės tradicijos“⁵. O Pskovo krašto šiaurėje, Smolensko krašto vakaruose ir Naugardo krašto rytuose padavimų apie svetimšalius grobikus turinys jau vertinamas radikaliai negatyviai – „lietuvis“ pasirodo kaip „bedievių tauta“, šventvagiai, negailestingi užkariautojai. „Lietuvis“ niekina šventoves, žvėriškai kankina ir žudo vietos gyventojus, tarp jų – ir mažus vaikus. Liubytino r. užrašyta: Ну, вот мать рассказывала так. Вот это нашествие когда литовское было, шла ведь служба. <...> И вдруг, значит, всадники на лошадях врывают в этот церков... Священника убили, зарезали... Так

говорят, что зарезали священника. И разграбили здесь многое кой-чего. Детей, говорит, даже дак вот... эти вот такие вот лавки называица. Вот раньше ни тубареток, ничего не было... Детей вот заваживали, головки туда и шеи... и давили там „Na va, motina pasakojo taip. Va šitie lietuviai kai užėjo, buvo mišios. [...] Ir staiga, vadinas, raiteliai ant arklių įsiveržia į šitą cerkvę... Šventiką užmušė, papjovė... Taip sako, kad papjovė šventiką. Ir išplėšė čia daug ką. Vaikus, sako, netgi štai taip... šitie va tokie suolai vadinas. Va anksčiau nei taburečių, nieko nebuvo... Vaikus va susprausdavo, galvutes ten ir kaklus... ir nuslogindavo“ (Штырков 2012: 212). Legendinių „lietuviai“ žiaurumo vaizdinį dargi sustiprina palyginimas su nacių genocido politika, kai realūs prisiminimai tarsi verifikuoja epinės istorijos įvykius: Литва была, нашествие или как там, наступала же она давно там, как в древности говорили, старики рассказывали. И всю нашу окрестность прошла; сожгла, как и теперь немецкая война „Lietuvis buvo, antplūdis ar kaip ten, puolė gi ji ten, seniai, kaip senovėje sakydavo, senoliai pasakojo. Per visas mūsų apylinkes perėjo, sudegino, kaip ir vokiečių karas dabar“ (Штырков 2012: 71–72).

Už itin nusidėjėlišką veiklą „lietuviai“ susilaukia Dievo atpildo: apanka, išnaikina vieni kitus, prasmenga skradžiai žemę kartu su jų išniekinta šventove – visa tai ženklina prieš kariaunos žūtį ir sve-

5. Платонов, Е. Легенды о „литве“ на фоне традиционного восприятия истории (по материалам Северо-Запада). Приега per internetą: <<http://www.countrysite.spb.ru/Library/Litva.htm>>.

timšalių įsiveržimo pabaigą (Кошелев 2007: 109–110; Штырков 2012: 212). Pažymėtina, kad „Dievo atpildo“ motyvas nėra būdingas Vitebsko krašto padavimams apie „prancūzų karą“.

Baigiant norėtusi paliesti lobių (paslėptų turtų) temą, smelkte persmelkusių archeologijos paminklų folklorines interpretacijas. Archeologės L. Dučič teiginys, esą baltarusiai gerbė senuosius pilkapius, o jų suardymo atvejai tėra pavienės išimtys (Дучыц 1993: 31), veikiau idealizuoja realią situaciją. Tautosakinės ir etnografinės medžiagos analizė rodo, kad „kaimo archeologija“ Vitebsko krašte tiek XIX, tiek XX a. buvo totalinio pobūdžio. Jau 1873 m. buvo užfiksuota apie 80 ieškant lobių arba dėl ūkinės veiklos visiškai arba iš dalies sunaikintų pilkapių bei piliakalnių. Tokia pat padėtis ir šiaurės vakarų Rusijoje. Jau XIX a. pabaigoje archeologai pažymėjo, kad „senosios Naugardo srities ribose pilkapių žinoma nemažai [...]. Visi jie šiose vietovėse jau paliesti“ (ЗИРАО XI: 149). Plačiai paplitusių lobių ieškojimo „švedkapiuose“ praktiką Ingermanlandijoje pažymi A. Čистяковас (Чистяков 2001: 122).

Patraukia dėmesį tai, kad, nepaisant visiškai nesėkmingų ankstesnių bandymų, lobių paiešką tęsia kiekviena nauja kaimo gyventojų karta. Toks šios tradicijos atkaklumas rodo ne tiek utilitarinę, kiek simbolinę lobių ieškojimo pragmatiką. Lobis (turtai, auksas, pinigai) mitiniame-poetiniame pasaulėvaizdyje būdingai yra siejamas su anapusybe ir įkūnija ypatingos, geresnės dalies įvaizdį, kurios ir ieško kaimo žmogus. Valstietiško lobių ieškojimo tikslas, A. Pančenkos nuomone, „buvo ne praturtėti šiuo laikine prasme, o įgyti maginę sėkmę, prisiliesti prie šventybės, pakeisti savo prigimtą dalią“ (Панченко 1998: 227–228). Tai savotiškas dialogas tarp žmogaus ir ano pasaulio, kuriame aktyviai reiškiasi abi pusės: žmogus ieško, bet ne tuščioje vietoje – juk lobis pats apie save praneša liepsnelėmis, vaiduokliais, pats rodo, nors ir nesiduoda žmogui. Nepaisant paieškų bergždumo, tokio pobūdžio dialogas nepaprastai vertingas, nes veikia kaip mechanizmas, iš kartos į kartą perduodantis pamatinius vaizdinius apie „šį“ ir „aną“ pasaulius, apie jų sąveikos principus ir žmogui deramą elgesį simbolinio paribio zonoje.

SANTRUMPOS:

- Аникиевич 1907 = Аникиевич, К. Т. *Сенненский уезд Могилевской губернии*. Могилев, 1907.
 Антонаў 1997 = Антонаў, В. *Клясціцкія баі 1812*. Із: *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, IV. Мінск, 1997.
 ВПНР = *Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, вып. 5: *Витебская губерния*, тетрадь 2. СПб, 1901.
 Дучыц 1993 = Дучыц, Л. У. *Археалагічныя помнікі ў назвах, вераваннях і паданнях беларусаў*. Мінск, 1993.

- ЗИРАО XI = *Записки императорского русского Археологического общества*, вып. 11. СПб., 1899.
 ЗПВ = *Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі: Віцебская вобласць*. Мінск, 1985.
 ИАК V = *Известия императорской Археологической комиссии*, вып. 5. СПб., 1903.
 Кошелев 1997 = Кошелев, Я. Р. *Народное творчество Смоленщины*. Смоленск, 1997.
 Кошелев 2007 = Кошелев Я. Р. *Смоленщина: народная поэзия исторической памяти*. Смоленск, 2007.
 Лобач 2012 = Лобач, В. А. *Война 1812 г. в фольклорной памяти белорусов Витебщины*. Із: *Живая старина*, 2012, № 3, р. 12–15.
 Лобач 2013 = Лобач, У. А. *Міф, прастора, чалавек: беларускі традыцыйны ландшафт у семіятычнай перспектыве*. Мінск, 2013.
 Лотман 2001 = Лотман, Ю. М. *Семіосфера*. СПб., 2001.
 НПБП I = *Полацкі этнаграфічны зборнік*, вып. 2: *Народная проза беларусаў Падзвіння*, I. Наваполацк, 2011.
 Платонов 2004 = Платонов, Е. В. *К вопросу об этнографическом изучении городищ Южной Псковщины*. Із: *Археология и история Пскова и Псковской земли: Материалы 50 научного семинара*. Псков, 2004.
 Панченко 1998 = Панченко, А. А. *Исследования в области народного православия: Деревенские святыни Северо-Западной России*. СПб., 1998.
 Сементовский 1890 = Сементовский, А. К. *Белорусские древности*. СПб., 1890.
 Чистяков 2001 = Чистяков, А. Ю. „Шведское время“ в исторической памяти современного населения древней Ижорской земли (Ингерманландии). Із: *Прошлое Новгорода и Новгородской земли: Материалы научной конференции. 13-15 ноября 2000 г.*, часть 2. Великий Новгород, 2001.
 Штырков 2012 = Штырков, С. А. *Предания об иноземном нашествии: крестьянский нарратив и мифология ландшафта (на материалах Северо-Восточной Новгородчины)*. СПб., 2012.

Iš rusų ir baltarusių kalbų vertė Dainius RAZAUSKAS

Versta iš: Лобач, В. А. *Археологические памятники в традиционной картине мира сельского населения белорусско-русского пограничья*. Straipsnis neskelbtas.

Archaeological monuments in the traditional folk worldview (Belarusian-Russian periphery)

Uladzimer LOBACH

The article is about the image of archaeological monuments in folklore, more precisely — about the Northern Belarusian grave-mounds, how they are reflected in the oral traditional of the local people. In folk traditions these grave-mounds are related to ancient battles and their heroes, they are commonly called “Lithuanian graves”, “Swedish graves” and “French graves”. These names reflect the historical realities of different time periods.

Polocko valstybinis universitetas, Istorijos ir turizmo katedra, Zamkavy prajezd 4, 211415, Polockas, Vitebsko sritis, Baltarusija
 E. paštas: nordic972@gmail.com.